

معراج نامہ قادر یار: تنقیدی تے تحقیقی جہات

Miraj Nama Qadir Yar: A critical and research review

Abstract:

Among the modern Punjabi storytellers, Qadir Yar has a prominent position. He opened his eyes in Mauza Machike (Gujranwala) and received a modest education, but despite this, the completeness of his writings is rarely found among other writers of his era that made him unique in creativity. His characterization is also applaudable. Qadir Yar is well aware of the tradition of storytelling in the Punjabi language. He is also famous for writing Mearaj Nama, Raja Risalo, Sohni Mahinwal, as well as writing Hari Singh Nalwa di War. The kind of religious devotion and humility and reluctance found in the religious story is understood by him, which also proves his poetic greatness. Qadir Yar's poetic thought is also expressed.

Keywords: *completeness of writings, applaudable characterization, humility and reluctance.*

.....

قادر یار دا اصل ناں قادر بخش تے تخلص قادر سی۔ اوہناں دا جنم 1232ھ بمطابق 1817ء نوں موضع ماچھیکے ضلع گوجرانوالہ وچ ہو یا۔ ذات دے سندھو جٹ سن۔ جیہدا ذکر اوہ

اپنے کلام وچ آپ وی کردے نیں:

موضع ماچھیکے پنڈ ہے جگہ میری سندھو ذات آکھ سنایا میں

قادر یار زیادہ پڑھے لکھے نہیں سن۔ میاں مولا بخش کشتہ امرتسری لکھدے نیں:

قوم دے جٹ زمیندار سن، معمولی تعلیم سی جس نوں اوہ بے علمی دے تھل

سمجھدے سن کیوں بے معراج نامہ وچ آپ لکھدے نیں:

جوڑ معراج مرتب کیتا جو کجھ ساتھوں سریا

میں دہقان بے علم بے چارہ دوس نہ جائے دھریا (1)،

بعض لکھاریاں دے نیڑے قادر یار بالکل ان پڑھ نہیں سن سگوں معمولی جیہی تعلیم

والے سن۔ اوہناں نے قرآن پاک میاں مولا بخش ہوراں دے دادے کولوں پڑھیا سی۔

قادر یار دے مرشد بارے مولا بخش ہوراں دسیا اے کہ آپ دے مرشد نور احمد ہوری سن۔

قادر یار دا ذریعہ معاش کھیتی تے واہی نیجی سی۔ بعض لکھاری آکھدے نیں کہ شروع

شروع وچ تے اوہناں دا ذریعہ معاش واہی نیجی سی پر فیروہناں شعر آکھنے شروع کردتے تے

واہی نیجی چھڈ کے اپنا ذریعہ روزگار شاعری نوں بنا لیا۔

آپ دا ویاہ ”بھولی“ نال ہو یا جو بڑی نیک تے بھولی بھالی وی سی۔ قادر یار ہوراں

دے چار پترن جیہناں وچوں تئاں دے ناں دے جان دے نیں خیر دین، مولوتے تھو۔

آپ دیاں لکھتاں روزہ نامہ، معراج نامہ، قصہ پورن بھگت، راجہ رسالو، قصہ سوہنی

مہینوال تے ہری سنگھ نلوہ دی وار نیں۔

قادر یار دی وفات 1892ء نوں پنڈ ماچھیکے وچ ہوئی تے اوہناں دی قبر وی اوتھے ای

موجود اے۔

پنجابی وچ جدوں توں شاعری تخلیق ہو رہی اے اودوں توں ای اوہدے وچ پیغمبر

اسلام حضور نبی کریم ﷺ دی تعریف بیان ہو رہی اے۔ ایہدی اک مشہور شکل نعت وی

اے۔ نعت توں وکھ نور نامہ، تولد نامہ، حلیہ شریف۔

معراج نامے وچ حضور ﷺ دے صرف واقعہ معراج نوں موضوع بنایا جاندا اے۔

پنجابی وچ بہت سارے شاعراں نے معراج نامے لکھے۔ قادر یار نے مثنوی دی ہیئت دے

ڈھنگ نال معراج نامہ لکھیا۔ ڈاکٹر جمیل احمد پال نے ”پنجابی کلاسیکی لغت“ وچ مثنوی دے معنی ”دو مصرعیاں والی نظم“ دسیا اے۔⁽²⁾ یعنی مثنوی توں مراد اجیہی نظم جیہدے ہر شعر دے دو دو مصرعے ہم قافیہ ہوندے نیں۔ مثنوی وچ شاعرنوں سہولت رہندی اے کہ اوہ جس واقعہ نوں جنا جی کرے پھیلا سکدا اے۔

معراج نامے وچ قادر یار نے اپنی عاجزی تے انکساری دا اظہار کردے نیں۔ ایسے توں Serebryakov نے ایہہ نتیجہ کڈھیا اے:

Kadir Yar refers himself as an illiterate dhqan (3)

معراج نامے وچ عربی فارسی لفظاں دی ورتوں، حدیثاں دے حوالیاں تے محاوریاں توں ظاہر ہوندا اے کہ اوہ بالکل ان پڑھ نہیں سن۔ سگوں عربی فارسی دی کجھ نہ کجھ تعلیم ضرور رکھدے سن۔ درویش مزاج آدمی سن۔ تصوف تے درویشی دی دولت اپنے پیرو مرشد نور احمد ہوراں توں حاصل کیتی۔ ذریعہ معاش واہی بیجی سی۔ کجھ لوکاں دا خیال اے کہ اوہناں بعد وچ شاعری نوں ای ذریعہ روزگار بنا لیا تے درباری شاعری رہے۔⁽⁴⁾ قادر یار نے روایت نوں برقرار رکھدیاں ہو یاں معراج نامے دی ابتداء حمدیہ شعراں توں کیتی:

اللہ خالق رازق، مالک قدرت سندا والی
آدم جن، ملائک ہر شے دے تے نت سوا
رحمت دا دریا الہی بے پرواہ کہاوے
ظاہر باطن قدرت اسدی کجھ حساب نہ آوے⁽⁶⁾

قادر یار دا کہنا اے کہ میرے لئی ایہ واقعہ منظوم کرنا رب تعالیٰ دے خاص کرم دا نتیجہ اے۔ پنجابی قصہ گوئی دی روایت رہی اے کہ شاعر بڑے عاجزانہ لہجے وچ اظہار کردا اے کہ میری ایہ تخلیق میرا کوئی ذاتی کمال نہیں۔ ایہ تے خالق مالک دا خاص کرم اے کہ مینوں ایہ قصہ لکھن دی توفیق ملی۔ قادر یار لکھدا اے:

پاک رسول محمد صلی اللہ علیہ وسلم صاحب خاص حبیب خدا دا
قادر کرم رے دے پاروں قصہ کہے اوہناں دا

فضل اللہ دا مدد اوسے دی پایا دین نبیؐ توں
کیتا شعر معراج نامے داسن کے مت سفینوں (7)

قادر یار دے معراج نامے دی سبھ توں نمایاں خصوصیت ایہ اے کہ ایہ قصہ مذہبی عقیدت تے فنی خوبصورتی دا حسین امتزاج اے۔ آپ نے بڑی محبت تے عقیدت نال معراج دا واقعہ بیان کیتا اے پر کجھ تھاواں تے ایہناں دی ایس مذہبی عقیدت پاروں فنی پکھ تے دھیان گھٹ جاندا اے۔ جیہدی وجہ نال شاعری دی ادبی خوبصورتی کجھ تھاواں تے کمزور محسوس ہوندی اے۔ ایس گل تے مزید چائن پاندے ہوئے عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”شعراں وچ کدھرے کھٹک بھڑک، ناپ تول دی لہر نہیں سگوں سدھی
سادھی زبان وچ اپنے مطلب دا اظہار کیتا اے۔ انج عروض دے وی چنگے
واقف نہیں جا پدے۔“ (8)

معراج نامے نوں پڑھیاں جتھے قادر یار دی شاعرانہ عظمت دا ثبوت ملدا اے او تھے شاعر دی فکر اوس حقیقت نوں وی ساہمنے لیان دا چارہ کردی اے جیہڑی انسان نوں ایس دنیا دے نال نال آخرت وچ وی کامیابی نال ہمکنار کردی اے تے اوہ اے خداتے رسول ﷺ دے حکم دی پاسداری۔ ایہدے لئی شاعر نے وکھو وکھ عذاباں وچ گرفتار اوہناں لوکاں دی حالت زار نوں بڑے دردناک انداز وچ بیان کیتا اے جیہڑے زندگی نوں ایہ سمجھ کے گزاردے رہے کہ ”ایہ جگ مٹھاتے اگلا کس ڈٹھا“ شاعر دے نزدیک اوہناں دا ایہ رویہ معاشرے وچ وگاڑتے آخرت وچ اوہناں لئی عذاب دا سبب اے۔ ایہدے لئی معراج نامے وچوں کجھ شعر ملاحظہ کرو:

کیہ کجھ آکھاں جو کجھ آہی سختی باب اوہناں دے
ملک اوہناں نوں لیکے مارن پتھر وچ سراں دے
ایہہ دنیا تے وچ نمازاں کردے آہے کاہلی
دیہن رکوع سجود نہ چنگا کون بنے ہن والی
بھٹکھے تے ترہائے دسن سختی حال برہنہ
دوزخ اندر ملک اوہناں نوں چارن مشل حیواناں (9)

قادر یار دا اسلوب سادہ سے پُراثر اے۔ اوہ عوامی زبان وچ پیچیدہ تصوراں نوں

آسانی نال بیان کرن دا ہنر رکھدے نیں، پر کجھ نقاداں دا ایہ مننا اے کہ ایہناں دی زبان وچ فنی تخلیقی صلاحیتاں محدود نیں۔ معراج جیہے ڈوگھے موضوع تے لکھن لئی مزید اُچھے ادبی اسلوب دی لوڑی۔ قادر یار ہوراں نے معراج نامے وچ تسمیعی لکھیاں نیں جیہڑیاں عربی وچ ای نیں۔ ایس توں اوہناں دی مکمل مذہبی وابستگی دی دس وی پندی اے۔ اک تسبیح ملاحظہ کرو:

”سُبْحَانَ مَنْ لَّا وَاصِفُونَ عَظْمَةَ مَنْتَهَاهَا مَنْ حَصَدَتْ
لَهُ الرِّقَاتُ وَذُلَّتْ لَهُ الصِّفَاتُ“ (10)

معراج نامے دی کہانی دی ترتیب بہت سدھی تے پیچیدگی توں خالی اے۔ ایہدے وچ معراج تے پیش آن والے واقعاں نوں اک ترتیب نال بیان کیتا گیا اے۔ جیویں ست اسماناں دا ذکر ملدا اے:

اللہ باب آسان کریں توں ترتیجے جو اسماناں
قادر عاجز کرے دعائیں پائیں یمن زباناں (11)

قادر یار دے معراج نامے وچ صوفیانا اثرات دا ڈوگھا رنگ دکھالی دیندا اے۔
جیہدے وچ نبی پاک ﷺ نوں روحانی رہنماتے قرب الہی دا وسیلہ سمجھیا گیا اے:
رُکھ سپاری ساؤنگیاں دا املی مرچ ترنجاں
دیکھ چمن دل تازہ ہووے دُور ہووَن دُکھ رنجاں (12)

قادر یار دے معراج نامے وچ صوتیات تے موسیقیت دا عمدہ رنگ دکھالی دیندا
اے۔ ایہناں دی بحر تے قافیہ بندی بہت متوازن تے موزوں اے۔ ونگی ویکھو:
کہے محمد ﷺ جبرائلا ایہہ عبادت چنگی
میں بھی عرضی ہوواں رب تے جے رب دیوے منگی
پھر فرمان ربے دا آیا پاک محمد ﷺ تائیں
وچ نماز قیام کھلونا اُمت نوں فرمائیں (13)

قادر یار نے اپنے معراج نامے نوں چار چن لاون لئی شعری صنعتاں دی وی ورتوں کیتی
اے۔ جیہدے وچ تشبیہ تے تلمیحاں دا اُگھڑواں رنگ دکھالی دیندا اے:

آئے نظر نبی سرور صلی اللہ علیہ وسلم نون اوّل نور ستارے
سنگل پالٹکائے ہوئے وانگ قندیلیاں سارے (14)

دوجی تھاں تے لکھدے نیں:

اوہ سلیمان پیغمبر مسجد اقصیٰ ہے بنوائی
ورھے دناں داراہ کئے تھیں شامے اندر آہی (15)

قادر یار نے معراج نامے وچ منظر نگاری توں وی کم لیا اے۔ اوہناں نے منظر نوں
انج بیانیہ اے کہ پڑھنہار دیاں اکھاں سامنے اوہ اک حقیقی تصویر وانگ آکھڑا ہوندا اے۔
جیویں مسجد اقصیٰ دے ارد گرد باغیچے دے نورانی منظر نوں شاعر نے انج قلمبند کیتا اے:

اقصیٰ اندر جا محمد صلی اللہ علیہ وسلم ڈٹھے باغ ہزاراں
باغ چوفیرے اقصیٰ اندر حُلّے مٹک بہاراں
انب انار بٹنگ لسوٹے انبلتاس ہزاراں
لاچی لونگ تے جمعفل چنے کھڑیاں سن گلزاراں (16)

شاعر نے عربی فارسی لفظاں نوں انج مہارت نال ورتیا اے کہ اوپرے نہیں لگدے۔

معراج نامے دے عنوانات فارسی وچ نیں۔ جیویں:

”باب در بیان دیدن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آسمان سوم را“ (17)

اک ہور عنوان ویکھو:

”باب در بیان رسیدن پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم در بیت المقدس“ (18)

قادر یار دا معراج نامہ باقی شاعراں دے معراج نامیاں توں پرانا اے۔ ایہدے
وچ واقعات نوں تفصیل نال کھول کے بیان کیتا گیا اے۔ ایہدے وچ ہر آسمان دا منظر تے
کیفیت انج بیان کیتی گئی اے کہ پڑھن سنن والا اوس کیفیت نال سرشار ہوندا چلا جاندا اے۔ ہر
آسمان اُتے جاری فرشتیاں دے نال نال آسمانی مخلوق تے جنت دوزخ دے منظر نوں من
کھویں انداز وچ بیانیا گیا اے۔ ایہہ معلومات اللہ تعالیٰ دی ربوبیت تے آخرت اُتے ایمان
دی پختگی وچ ودھا کردیاں نیں۔

قادر یار دے معراج نامے دی زبان عام فہم، سادہ تے رواں اے۔ جیہدے اُتے

اپنے علاقے دا لہجہ غالب اے۔ ایہ ٹھیک اے پئی کدھرے کدھرے جھول وی نظر آؤندے نیں
تے ردیف قافیے دیاں بعض خامیاں وی دکھائی دیندیاں نیں۔ مجموعی طور تے بیان وچ روانی
اسلوب وچ دلکشی تے زبان وچ مٹھاس اے۔ بعض جگہ تے نادر تے نایاب تشبیہاں شاعر نوں
داد دین اُتے مجبور کر کے رکھ دیندیاں نیں۔

☆☆☆

حوالے:

- 1- مولا بخش کشتہ۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ (لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء) 165
- 2- جمیل احمد پال۔ پنجابی کلاسیکی لغت (لاہور: عزیز پبلشرز، 1995ء) 374
- 3- قادر یار۔ معراج نامہ (لاہور: ملک بشیر تاجر کتب کشمیری بازار، سن 44)
- 4- Serebryakov. Punjabi Literature (Mascow: 1968)56
- 5- فیض الحسن۔ قادر یار دی حیاتی تے کلام، ص 65
- 6- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد۔ معراج نامہ قادر یار (لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، 2012ء) 33
- 7- ایضاً ص 34
- 8- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء) 394
- 9- قادر یار۔ معراج نامہ، ص 14
- 10- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد۔ معراج نامہ قادر یار، ص 75
- 11- ایضاً ص 62
- 12- قادر یار۔ معراج نامہ، ص 10
- 13- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد۔ معراج نامہ قادر یار، ص 64, 63